

प्रकाश कोविदकृत 'नोयो' उपन्यासमा मानव बसाइँ सराईको सन्दर्भ

- छत्रकुमार तामाङ

सिलगडी वाणिज्य महाविद्यालय

सार- यस शोध पत्रमा प्रकाश कोविद कृत **नोयो** उपन्यासलाई बसाइँ सराईका सन्दर्भमा अध्ययन गरिएको छ। **नोयो** उपन्यासमा युद्धलाई विकर्षक तत्त्वका रूपमा देखाइएको छ भने भारतीय भूमिमा रहेका सार्वजनिक शिक्षा, जन स्वास्थ्य, रोजगारको अवसर, राजनैतिक शान्ति जस्ता कुरालाई यसमा आकर्षक तत्त्वका रूपमा देखाइएको छ। यस शोधपत्रमा तिनै आकर्षक र विकर्षक तत्त्वका आधारमा **नोयो** उपन्यासमा पाइने मानव बसाइँ सराईका घटनाबारे गहन अध्ययन गरिएको छ। युद्धका कारण तिब्बतीहरू आफ्नै राष्ट्रबाट शरणार्थी बनेर कसरी विस्थापित हुनु परेको थियो। त्यसपछिका कारणबारे प्रकाश पार्ने गर्ने प्रयास यसमा गरिएको छ। यसका साथै तिब्बतीहरूले भारतीय भूमिलाई गन्तव्य स्थानका रूपमा रोजनाका कारण र उद्देश्यबारे पनि प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ। चिनियाँ सेनको कुटनीति र युद्धका कारणल विस्थापित भई बसाइँ सर्नु पर्दा उपन्यासका पात्रहरूले भोगेका दुःख, पीडा तथा सङ्घर्ष आदिको परिचर्चा साथै घर गृहस्थी छोड्दाको मानवीय अनुभूति, अनिश्चित गन्तव्यको लामो यात्रामा भोगेका विघ्न-बाधा आदिबारे पनि यस शोध पत्रमा चर्चा गरिएको छ। यसबाहेक मानव बसाइँ सराई र बसाइँको सैद्धान्तिक पक्षबारे परिचायत्मक अध्ययन पनि यसमा समाविष्ट छ। तथ्याङ्क विश्लेषणका लागि यस शोध पत्रमा एभरेट एस लीको 'बसाइँ सराईको सिद्धान्त'लाई मुख्य सिद्धान्तका रूपमा ग्रहण गरिएको छ भने बसाइँ सराई सम्बन्धी अन्य लेख, सिद्धान्त आदिको पनि सहयोग लिइएको छ।

बीज शब्द- बसाइँ, आकर्षण तत्त्व, विकर्षण तत्त्व, मध्यस्थ बाधा, **पुर्ख्यौली** भूमि, विस्थापन, गन्तव्य स्थान, शरणार्थी।

१ विषय प्रवेश

बसाइँ सराई प्राचीन अनि वैश्विक घटना हो भने बसाइँ सर्नु मानव जातिको आदिम प्रवृत्ति हो। परापूर्व कालमा हाम्रा पूर्खा होमो इरेक्टस, होमो सेपियन्सहरू लगभग हजारौं वर्षअघि अफ्रिकाको घना जङ्गलबाट बाहिर निस्केर विभिन्न स्थानहरूमा बसाइँ सरेका कारण नै आज यो समाज र सभ्यता सम्भव भएको हो। वास्तवमा सभ्यताको धरातल यिनै पुर्खाहरूले निर्माण गरेका हुन् (मैनाली, इ सं २०१४)। मानव जातिका आदि पुर्खाहरू आहारको खोजीमा वासभूमि परिवर्तन गर्दै हिँडे। समय बित्दै गए पछि उनीहरूलाई बस्नाका निम्ति ओडार चाहियो अनि विवेकको विकास हुँदै गए पछि उनीहरूले कपासको आवश्यकता बोध गर्दै गए। त्यसैले आदिम मानव जातिका आवश्यकता भनेको गाँस, बास र कपासमा सीमित थियो। त्यसैले उनीहरू परिवारिका क्षेत्रहरूमा बसाइँ सर्थे। अहिले आएर बसाइँ सराई हुने खानेका निम्ति रोजाइको विषय बनेको छ। आर्थिक रूपमा सम्पन्न भएकाहरू आफ्ना इच्छापूर्तिका निम्ति बसाइँ सर्ने गर्छन्। आजभोलि स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात, सञ्चार जस्ता आधारभूत सुविधाहरू सहजै उपलब्ध हुने स्थानहरूमा मानिसहरू बसाइँ सर्ने गर्छन्।

बसाइँ सर्नु भनेको एक प्रकारले बासभूमि परिवर्तन गर्नु हो। यस प्रक्रियामा कति मानिसहरू अस्थायी रूपमा बसाइँ सार्छन् भने कतिपय मानिसहरू स्थायी रूपमा बसाइँ सर्ने गर्छन्। कति मानिसहरू रहरले बसाइँ सार्छन् भने कति मानिसहरू बाध्य भएर बसाइँ सर्ने गर्छन्। यस प्रक्रियामा विभिन्न प्रकारका आकर्षक अनि विकर्षक तत्वहरू दायी हुन्छन्। तथापि कतिपय मानिसहरू व्यक्तिगत कारणले पनि बसाइँ सर्ने गर्दछन्। वर्तमान समयमा बसाइँ सराइका कारण र उद्देश्यमा थुप्रै आयामहरू थपिँदै गएका छन्। वर्तमान समयमा अवसरका खोजीमा धेरै मानिसहरू आफ्नो मुलुक छाडी विश्वका विभिन्न स्थानहरूमा स्थायी वा अस्थायी रूपमा बसाइँ सर्ने गर्दछन्। ‘बसाइँ सर्ने प्रक्रियामा प्रायः मानिसहरू थोरै अवसर भएका स्थानहरूबाट धेरै अवसर भएका स्थानहरूमा बसाइँ सर्ने गर्दछन्’ (हसन, इ सं 2005, पृ-284)। विशेष गरी औद्योगिक क्रान्ति र वाणिज्य केन्द्रहरूको निर्माणका कारणले खुलेका नयाँ अवसरहरूले मानव बसाइँ सराइको प्रवाहमा अझ गति र ऊर्जा बढेको देखिन्छ। वर्तमान परिस्थितिमा मानिसहरू एकातिर शिक्षा, सुरक्षा, शान्ति, स्वास्थ्य, रोजगारका अवसर जस्ता कुराहरूबाट आकर्षित भनेर बसाइँ सार्छन् भने अर्कातिर गरिबी, बेरोजगारी, युद्ध, असुरक्षा, अशान्ति, जलवायु परिवर्तन जस्ता कुराहरूका कारणले विकर्षित भनेर बसाइँ सर्ने गर्छन्।

प्रकाश कोविद कृत नोयो उपन्यासमा पनि मानव बसाइँ सराइका घटनाहरूको वर्णन पाइन्छ। विशेष गरी चिनी सेनाले तिब्बतमाथि अतिक्रमण गरे पछि तिब्बतीहरू आफ्नै देशबाट कसरी विस्थापित हुनु परेको थियो। उक्त घटनालाई उपन्यासकारले नोयो उपन्यासको मुख्य कथावस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसका साथै उपन्यासकारले बसाइँ सर्नु पर्ने बाध्यता, बसाइँ सर्दाका अनुभूतिहरू र बसाइँ सराइका क्रममा भोग्नु परेका सडकट र सङ्घर्षजस्ता हृदयविदारक घटनालाई जीवन्त रूपमा वर्णन गरेका छन्। त्यसैले यस शोध पत्रमा नोयो उपन्यासलाई मानव बसाइँ सराइको सन्दर्भमा हेरिएको छ।

२ बसाइँ सराइको सैद्धान्तिक अवधारणा

मानव बसाइँ सराइको घटना मानव इतिहास जति नै पुरानो भए तापनि यसबारे वैज्ञानिक अध्ययन भने १९औँ शताब्दीको अन्त्यतिरदेखि मात्र सुरु भएको देखिन्छ। इ सं १८८५-मा जर्मन अङ्ग्रेजी भूगोलविद् तथा मानचित्रकार अर्नेस्ट जर्ज रेवस्टेनले पहिलोपल्ट मानव बसाइँको सैद्धान्तिक प्रारूप तयार गरेको देखिन्छ। उनले इ सं १८८०-का दशकमा बेलायतमा भएको आन्तरिक बसाइँ र त्यस बसाइँ सराइका घटनाका तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन, विश्लेषण एवम् सामान्यीकरण गरी त्यसैका आधारमा मानव बसाइँ सराइको सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् (कुमार, इ सं 200५, पृ-6)। रेवस्टेनले आफ्नो सिद्धान्तमा विकर्षक तत्वलाई बसाइँ सराइको मुख्य कारक तत्व मानेका छन् भने आर्थिक कमजोरीका कारण मानिसहरू बाध्य भएर बसाइँ सर्ने जनाएका छन्। यस विषयलाई लिएर उनीपछिका विद्वानहरूले आलोचना समेत गरेको पाइन्छ। किनभने उनका सिद्धान्तमा आकर्षक तत्वबारे कुनै प्रकारको व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइँदैन। कालान्तरमा अन्य विद्वानहरूले रेवस्टेनद्वारा प्रतिपादित बसाइँ सराइको सिद्धान्तकै आधारमा अरु थुप्रै किसिमका बसाइँ सराइका सिद्धान्तहरूको निर्माण गरे।

अमेरिकी समाजशास्त्री ए एस स्टोफरको विस्थापन सिद्धान्त (थियरी अफ मोबिलिटी) इ सं १९४०-मा प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनले पनि आफ्नो सिद्धान्तमा आर्थिक कमजोरीकै कारण मानिसहरू बसाइँ सर्ने

जनाएका छन् (हसन, इ सं २००५, पृ-२८६)। जोन क्यु इस्टोवर्डले इ सं १९५०-मा बसाइँको गुरुत्वाकर्षण सिद्धान्त (ग्याविटी मोडल थियरी अवि माइग्रेसन) प्रतिपादन गरेको पाइन्छ। उनले यस सिद्धान्तमा बसाइँ सर्नेहरूको सङ्ख्या र गन्तव्य स्थानमा रहेका अवसरमाझ सङ्ख्यात्मक अनुपात समान रहन्छ भन्ने नयाँ कुरो पत्तो लगाएका छन् (कुमार, इ सं २००४, पृ-१४)। न्युटनको गुरुत्वाकर्षण सिद्धान्तमा आधारित यस सिद्धान्तमा उनले अर्नेस्ट जर्ज रेवस्टेनका विचार खण्डन गर्दै बसाइँ सर्ने प्रक्रियामा विकर्षक तत्त्वभन्दा आकर्षक तत्त्वको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहने जनाएका छन्। त्यसरी नै इ सं १९५४-मा डब्ल्यु ए लुइसको 'इकोनमिक डेपलपमेन्ट ह्विथ अनलिमिटेड सप्लाइज अन्ड लेवर' शीर्षक लेख **म्यानचेस्टर स्कुल अन्ड इकोनमिक एन्ड सोसियल स्टडिज** नामक जर्नलमामा प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनले आफ्नो लेखमा गाउँदेखि सहरतिर हुने बसाइँ सराइबारे गहन अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् भने गाउँदेखि सहरतिर सरिने बसाइँमा उद्गम अनि गन्तव्य दुवै स्थानमा आर्थिक विकास समान रूपमा हुन्छ भन्ने उनको विचार रहेको पाइन्छ (लाबो, इ सं २००४, पृ-८)। लुइसको उक्त लेखलाई गाउँदेखि सहरतिर हुने मानव बसाइँ सराइको पहिलो सैद्धान्तिक नमुना मान्न सकिन्छ। इ सं १९६६-मा 'पपुलेसन एसोसिएसन अन्ड अमेरिका'द्वारा प्रकाशित हुने **डेमोग्राफी** पत्रिका (वर्ष १, अङ्क ३)-मा एवरेट एस लीको 'बसाइँ सराइको सिद्धान्त' (अ थियरी अन्ड माइग्रेसन) प्रकाशित भएको पाइन्छ। बसाइँ सराइ सिद्धान्तका प्रवर्तक मानिने अर्नेस्ट जर्ज रेवस्टेनको सिद्धान्तका तुलनामा एवरेट एस लीको उक्त सिद्धान्त वैज्ञानिक किसिमको देखिन्छ। किनभने रेवस्टेनले औद्योगिकीकरण, सहरीकरण तथा वाणिज्य केन्द्रहरूको निर्माणलाई बसाइँ सराइका मुख्य कारक तत्त्व मान्दै गन्तव्य स्थानमा रहेका आकर्षक तत्त्वहरूको प्रभावकै कारण मानिसहरू बसाइँ सर्ने कुरामा जोड दिएका छन्। एवरेट एस लीले भने आफ्नो सिद्धान्तमा उद्गम अनि गन्तव्य दुवै स्थलमा आकर्षक र विकर्षक तत्त्व सराबरी रूपमा रहने जनाएका छन्। तथापि यसको प्रभाव भने भिन्न भिन्न व्यक्ति वा समूहमा भिन्न भिन्नै प्रकारले पर्ने जनाएका छन् (ली, इ सं १९६६, पृ-५०-५१)। एवरेट एस लीले बसाइँ सर्ने प्रक्रियामा आकर्षण र विकर्षण तत्त्वका साथै व्यक्तिगत कारणहरू कसरी सक्रिय रहन्छन् त्यसबारे पनि व्यापक रूपमा चर्चा गरेका छन्। यसका साथै उनले बसाइँ सर्ने प्रक्रियामा मध्यस्थ बाधाहरूले उत्पन्न गराउने समस्याबारे अवगत गराउँदै बसाइँ सराइको प्रवाह अनि प्रतिप्रवाहबारे पनि चर्चा गरेका छन्।

३ 'नोयो' उपन्यासमा बसाइँ सराइको सन्दर्भ

उपन्यासकार प्रकाश कोविदकृत **नोयो** उपन्यास इ सं १९६५-मा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको पाइन्छ। चिनी सेनाले तिब्बतमाथि आफ्नो आधिपत्य स्थापना गरे पछि तिब्बतीहरू कसरी आफ्नै भूमिबाट विस्थापित भएका थिए। **नोयो** त्यसै घटनामा आधारित उपन्यास हो। चिनी सरकारले आफ्नो कूटनीति र सेनाको प्रयोगद्वारा तिब्बतलाई आफ्ना हातमा पारे पछि तिब्बतीहरू भारतभूमिमा शरण लिन बाध्य बनेको इतिहास साक्षी छ। तिब्बतीहरूले स्वजाति र स्वधर्मका रक्षाहेतु आफ्नो राष्ट्रभूमिबाट विस्थापित भएर कसरी अन्य ठाउँतिर बसाइँ सर्नु परेको थियो, उपन्यासमा यिनै कुराहरूमाथि प्रकाश पारिएको छ। युद्धका कारण आफ्नो राष्ट्रभूमि त्यागेर भारतीय भूमिमा शरण लिनेहरूमध्ये एकजना नोयो पनि थिइन् जसलाई उपन्यासकार स्वयम्ले दार्जिलिङमा भेटेको कुरो उपन्यासमा लेखिएको छ। नोयोलाई यस उपन्यासको मुख्य पात्राका रूपमा देखाइएको छ।

उपन्यासका अन्य पात्रहरू सोनाम, लोजीङ्गकेले, हिलाङ्ग, तेन्दो, गेम्बा, सोनाम छेम्बी, देगेगेस्यो, पेम्बा, दावा छिरिङ्ग, ताजी, नोकासा, काछी, ओंकार, नर्बु, मेकमा, दावा, डोमा, लाक्पा, नुटु जस्ता पात्रहरू आफ्नो देशबाट भागेका वा विस्थापित बनेका पात्रहरू हुन्। उनीहरूले गरेका सङ्घर्ष नै वास्तवमा सम्पूर्ण तिब्बतीहरूका सङ्घर्षको कथा हो।

३.१ 'नोयो' उपन्यासमा आकर्षक र विकर्षक तत्त्व

कुनै पनि व्यक्ति वा समूह आफ्नो पुख्यौली भूमि छाडेर अन्य मुलुकमा गई स्थायी वा अस्थायी रूपमा बसोबास गर्नाका मुख्य कारण आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, युद्ध र प्राकृतिक प्रकोपजस्ता तत्त्वहरू हुन सक्छन् जसलाई आकर्षक तत्त्व र विकर्षक तत्त्व भनिन्छ। आकर्षण तत्त्वको सम्बन्ध गन्तव्य स्थानसँग रहेको हुन्छ। यस तत्त्वले मानिसलाई आफूतिर तान्ने कार्य गर्दछ (ली, इ सं १९६६, पृ-५०)। आकर्षक तत्त्व अन्तर्गत रोजगारको अवसर, खाली जमिनको उपलब्धता, धार्मिक वा सांस्कृतिक स्वतन्त्रता, स्वास्थ्य, शिक्षा जस्ता आधारभूत सुविधाहरूको अवसर, यातायात अनि सञ्चारको सुविधा, सुरक्षा तथा शान्तिजस्ता कुराहरू पर्छन्। बसाइँ सर्ने प्रक्रियामा यस तत्त्वको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ।

विकर्षक तत्त्व आकर्षक तत्त्व विपरीत हुन्छ। यसको सम्बन्ध गन्तव्य स्थानसँग रहेको हुन्छ। यस तत्त्वले मानिसलाई अन्य ठाउँतिर धकेल्ने कार्य गर्दछ (ली, इ सं १९६६, पृ-५०-५१)। विकर्षक तत्त्व अन्तर्गत गरिबी, बेरोजगार, खडेरी, अनिकाल, युद्ध, धार्मिक तथा जातगत भेदभाव, राजनैतिक अस्थिरता विवाहजस्ता कुराहरू पर्दछन्। बसाइँ सर्ने क्रममा यस तत्त्वले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ।

३.१.१ विकर्षक तत्त्वका आधारमा 'नोयो' उपन्यासको अध्ययन

चिनमा कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना (इ सं १९२१) र त्यस पार्टीले चिनी सत्ता हत्याए पछि अँगालेका विस्तारवादी नीति र युद्धकै कारणले तिब्बतीहरू आफ्नो राष्ट्रबाट विस्थापित हुनु परेको हो। युद्धका समय समाज अनि सम्पूर्ण राष्ट्र नै अव्यवस्थित हुन्छ। युद्धका समय राष्ट्रका सम्पूर्ण शक्ति नै युद्धतर्फ उन्मुख हुने हुनाले सामाजिक विघटनको स्थिति उत्पन्न हुन्छ (तिलारा, इ सं १९९०, पृ-३४९-३५०)। यस्तो परिस्थितिमा तिब्बतीहरूका लागि आफ्नो प्राणको रक्षाहेतु त्यहाँबाट भाग्नु बाहेक अन्य उपाय थिएन। त्यसैले चिनी सरकारले तिब्बतमाथि अवलम्बन गरेको विस्तारवादी नीति, अन्याय, अत्याचार, हिंसाका कारण आफ्नो पुख्यौली भूमि त्याग्नु बाध्य बनेका नोयो र सोनामजस्ता हजारौँ तिब्बतीहरूलाई यस उपन्यासमा शरणार्थीका रूपमा देखाइएको छ। आफ्नो राष्ट्रिय भूमिमा शान्तिमय ढङ्गले जीविका गरिरहेका तिब्बतीहरू चिनीले गरेका आक्रमणबाट विकर्षित बनेर भारततीय भूमिमा पलायन हुनु बाहेक अर्को विकल्प उनीहरूसँग थिएन (स्परलिड, इ सं २००४, पृ-२१)। त्यसैले चिनले तिब्बतमाथि गरेको षड्यन्त्रपूर्ण नीति र युद्धलाई तिब्बतीहरू आफ्नो भूमिबाट पलायन हुनाको मुख्य कारण मान्न सकिन्छ।

सुरुमा उदारवादी देखिने चिनी सेनाको विस्तारवादी नीतिमा सोझा तिब्बतीहरू बिस्तारै बिस्तारै फँस्दै गएको कुरो उपन्यासमा पाइन्छ। चिनी सेनाको तिब्बत आगमनपछि तिब्बतीहरूले आफ्नो सामानको मूल्य पाए। घरमा भएका प्रत्येक सामान र वस्तुभाउ बिक्री हुन थाले। चौँरी, भेडा, घोडा, खच्चर, गहुँ, जौ सबै चिनी सेनाले

किन्न थाले। तिब्बतीहरूले आफ्नो परिश्रमको भने जस्तो ज्याला पाए। उपन्यासकार लेख्छन् –‘तिब्बतीहरू सन्तुष्ट छन्- गुनासो केही छैन, दवाई दिन्छन्, लुगा दिन्छन्। मालको दाम भने भन्दा ज्यादा पाउँछन्’ (कोविद, इ सं १९८७, पृ-२३)।

यसरी उपन्यासको सुरुमा चिनी सेनाको देखावटी उदारता र स्पष्टवादी नीतिबाट प्रभावित बनेका तिब्बतीहरूमा भोलि आफ्नै भूमिबाट विस्थापित भई अन्यैतिर बसाइँ सर्नु पर्छ भन्ने फिक्री (शङ्का) निमेषभर देखिँदैन। बरू तिब्बतीहरूले चिनी सेनाका सहयोगमा सुन्दर भविष्य बनाउने सपना देखेका थिए। उदाहरणका निमित्त काछीको भनाइलाई लिन सकिन्छ- “अस्ति म गाँ बाटो खन्ना। एकदिनको रोज पनि बाह्र तेह रूपियाँ। यस्तै प्रकारले ठीक ठीक रोज दियो भने हामी एक वर्षमा ता धनी हुन सक्छौँ” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-२३)।

यस्तो स्थितिमा तिब्बतीहरूका मनमा “चिनियाँ साँच्चै राम्रो जात रहेछ” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-२३) भन्ने विश्वास पलाउनु स्वाभाविक देखिन्छ। नोयो, सोनाम, काछी, ओंकार, नोकासा जस्ता पात्रहरू चिनी सेनाको सहयोग र अर्ती उपदेशहरूबाट प्रभावित भइसकेका देखिन्छन्। तिब्बतीहरूसँग भएका सामाग्रीहरू महँगो दाममा किनेर तिब्बतीहरूलाई आफ्नै भूमिमा निमुखा र पराश्रयी बनाउने चिनी कूटनीतिलाई पनि विकर्षक तत्त्वका रूपमा हेर्न सकिन्छ। त्यसबाहेक पनि निम्न कुराहरूलाई विकर्षक तत्त्वका रूपमा हेर्न सकिन्छ-

- कसैले काम नगरी खान नपाउने चिनी सेनाको आदेश,
- काममा नजाने लामाहरूको चिनी सेनाद्वारा हत्या गर्नु,
- बुडा बुडीहरूलाई थानाम जिम्म लगाउनुपर्ने आदेश,
- आफ्ना नानीहरूलाई घरमा राख्न नपाउने आदेश,
- आफूसँग भएका सम्पूर्ण गरगहना र रुपियाँ पैसा सरकारलाई बुझाउनु पर्ने आदेश,
- तिब्बती स्त्रीहरूको बलत्कार,
- चिनी सेना र तिब्बतीहरूमाझ भएको युद्धमा तिब्बतीहरूको हार।

३.१.२ आकर्षक तत्त्वका आधारमा ‘नोयो’ उपन्यासको अध्ययन

चिनी सेनासँग युद्धमा हारेर भागेका तिब्बतीहरूका निमित्त भारतीय भूमिमा शरण लिनु बाहेक अन्य विकल्प थिएनन्। युद्धका चपेटबाट आफ्नो प्राण बचाउन भागेका नोयो, हिलाङ्ग, तेन्दो, सोनाम छेम्बी, गोम्बा जस्ता पात्रहरूका मनमा भारत पुग्न सके मरिँदैन भन्ने विश्वास थियो। त्यही विश्वासका भरमा तिनीहरू हजारौँ माइलको यात्रा गर्न तत्पर थिए। उदाहरणका निमित्त नोयोको एउटा वाक्य लिन सकिन्छ- “...हो जाऊ, इन्डिया। इन्डिया नेहरूको देश हो, त्यहाँ अन्न-पानी, वस्त्र, काम गरी खानेलाई भरपेट पाइन्छ, केटा-केटीको पढाइ, बुढाबुढीको बन्दोबस्त सब हुन्छ” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-५७)।

भारतीय भूमिमा रहेका रोजगारको अवसर, अन्न पानी र विभिन्न प्रकारका सरकारी व्यवस्थाजस्ता कुराहरूलाई आकर्षक तत्त्वका रूपमा हेर्न सकिन्छ। त्यसबाहेक चिनी सेनाका अधीनबाट तिब्बतलाई स्वतन्त्र गराउन भारत सरकारले अवश्यै सहयोग गर्ने छ भन्ने आशाले पनि उनीहरूले भारतमा शरण लिएका थिए। उनीहरूसँग नेपाली भूमि पनि विकल्पका रूपमा थियो। भौगोलिक दूरीका दृष्टिले हेर्नु हो भने नेपाल भारतभन्दा नजिकको देश हो। तर उनीहरूमध्ये कसैले पनि नेपालसम्म पुग्न पाए हुन्थ्यो भन्ने विचार प्रकट गरेका छैनन्।

नेपाल नजिकको छिमेकी राष्ट्र भए पनि नेपालसँग तिब्बती शरणार्थीहरूलाई दिन सक्ने कुनै त्यस्तो व्यवस्था थिएन। त्यसैले पनि उपन्यासका प्रायः पात्राहरू हजारौँ माइलको पैदल यात्रा गरेर भारतीय भूमि आइपुगेका छन्। तिब्बतीहरूलाई आशा थियो, भारत सरकारले तिब्बतको स्वतन्त्रताका निम्ति आवश्यक सहयोग गर्ने छ। उदाहरणका निम्ति हिलाङ्गेको अन्तिम वाक्य लिन सकिन्छ “...म इन्डिया नपुग्ने भएँ साथी हो, तिमीहरू पुग बुद्धको देश, नेहरूको देश। नेहरू हाम्रा दलाई लामाका साथी हुन्। उनले हाम्रो देशलाई, हो...हो...उनले हाम्रा देशलाई चिनियाँबाट बचाउने छन्” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-८७)।

उपन्यासमा पाइने यिनै कुराहरूलाई तिब्बतीहरू भारतीय भूमिमा बसाइँ सर्नाका मुख्य कारण मान्न सकिन्छ। उपन्यासका जम्मै घटनाहरूको सम्बन्ध परोक्ष प्रत्यक्ष रूपमा नोयोसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। ऊ यस उपन्यासको केन्द्रीय पात्र पनि हो। वास्तवमा उपन्यासले भन्न खोजेको कथा नोयोको कथा हो। नोयो भारत आउनाको कारण र अन्य पात्राहरू भारततिर पलायन हुनाका कारणमा केही भिन्नता देखिन्छ। युद्धको क्षण बिछोडिएको पति सोनामको खोजी गर्न नोयो भारत आइपुगेकी छ। ऊ अन्य पात्राहरू सरह भारतमा पुगे शान्ति पाइन्छ, खाना पाइन्छ, रोजगार पाइन्छ भन्ने आशाले आएकी होइन। उसलाई भारतीय भूमिसम्म पतिको प्रेमले तानेर ल्याएको हो। जुन कुरो कामाकी आमाले नोयोलाई “अब तिमी कतातिर लाग्ने? इन्डिया कि ल्हासा?” भनेर सोधिएको प्रश्नका उत्तरबाट पनि बुझ्न सकिन्छ। नोयोले यसो भनेकी छे- “मेरो सोनाम इन्डियातिर गएको छ त्यसर्थ म इन्डियातिरै जान चाहन्छु...” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-५१-५२)। नोयोको उक्त उत्तरले ऊ पतिको खोजीमा इन्डिया आएकी हो भन्ने कुरो पुष्टि गर्दछ। त्यसबाहेक “सोनामलाई इन्डियाको बाटो थाहा छ, म इन्डिया पुग्न सके भने जरूर उसलाई भेट्ने छु” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-४४) भन्ने उसको अन्तर्मनको आवाजले पनि नोयोलाई भारततिर आउन बाध्य तुल्याएको देखिन्छ।

३.२ मध्यस्थ बाधाका आधारमा ‘नोयो’ उपन्यासको अध्ययन

एउटा निश्चित स्थानदेखि अन्य स्थानमा बसाइँ सर्दा लाग्ने खर्च, यातायातमा आइपर्ने विघ्न बाधा, भौगोलिक संरचना, भौगोलिक दूरी, सरसामान लगायत गन्तव्य स्थानको नियम, कानून, जनसङ्ख्या, राष्ट्रिय वा अन्तराष्ट्रिय सिमाना जस्ता कुराहरू मध्यस्थ बाधा अन्तर्गत पर्दछन्। ‘मध्यस्थ बाधाको सम्बन्ध उद्गम स्थानसँग नभएर गन्तव्य स्थानसँग रहेको हुन्छ। बसाइँ हिँडेका मानिसहरूका निम्ति मध्यस्थ बाधा कहिलेकहीं जोखिमपूर्ण भए त्यस समस्याको निवारण गर्ने उपायहरू उनीहरूका क्षमतामाथि निर्भर पर्दछ। यस्तो स्थितिमा गन्तव्य स्थानको दिशा परिवर्तन पनि हुन सक्छ’ भन्ने मत एवरेट एस लीको पाइन्छ (ली, इ सं १९६६, पृ-५१)। बसाइँ सर्ने प्रक्रियामा मध्यस्थ बाधाले नै बसाइँ सराइको आयाम र आयतन पनि निर्धारण गर्दछ।

नोयो उपन्यासकी नायिका नोयोले आफ्नो यात्रामा पाएका अनेकौँ कष्टहरू मध्यस्थ बाधाकै परिणाम हुन्। सोनामले नोयोलाई “तिमी जसरी भए पनि इन्डिया पुग्नु” भनेको भए तापनि नोयोलाई इन्डियासम्म पुग्ने बाटो थाहा थिएन। उसलाई न त भारत र तिब्बतमाझको भौगोलिक स्थिति र दूरीबारे जानकारी नै थियो। कुनै कुराको जानकारी नभएको नोयो भारत पुग्ने लक्ष्यमा एकलै फ्याङ्फ्याङ्ती हिँड्छे। अन्तहीन यात्रामा निस्केकी नोयो शत्रुले देख्छ कि भन्ने डरले घाम लाग्दा दुःखी र हिँउ पर्दा खुसी हुन्छे। एकातिर चिनी सेनाले देख्छ कि भन्ने डरले आफ्नो प्राण बचाउन रातको अन्धकार र हिउँ परेका दिनमा मात्र हिँड्न बाध्य हुन्छे भने अर्कातिर पेटमा

हुकँदै गरेको नानी मर्छ कि भन्ने डरले सुकी सकेको कस्तुरीको खुट्टा, चौरीको काँचो मासु, आफ्नै घोडाको मासु तथा काँचो रगत खान बाध्य बन्छे। इन्डिया सुनेकी मात्र तर नदेखेकी नोयो सोनामलाई भेट्ने आशामा अनिश्चित अनि अन्तहीन यात्रामा पगलीजस्ती हिँड्छे। त्यसैले उपन्यासकार लेख्छन्-“कहाँ छ यसको अन्त? यस खोजीको सीमा?” यही प्रश्नले बारम्बार त्यसको हृदयको सरोवरमा तुफान मच्चाउँछ, आँखाको परेलीमा आँशुले हाहाकार मच्चाउँछ। त्यसले आफैलाई सोध्छ, मौन-भाषामा “कहाँ छ अन्त”? कहाँ छ??? कहाँ छ???” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-१०१)।

उपन्यासकी नायिका नोयोले बसाइँ सर्ने क्रममा गरेको सङ्घर्षको कुनै पराकाष्ठा छैन। हजारौँ माइलको यात्रामा निस्केकी नोयोसँग न खर्चपात नै थियो न त खाने कुरा नै थियो। नोयोले बाटामा भेटिएका खान लायकका जम्मै कुरा खाई अनि बोक्न सक्ने जति बोकी। यात्रामा जे जस्तो विघ्न बाधा आइपरे तापनि त्यसको सामना गर्न नोयो तयार थिई। एउटै कुराले नोयोको मन खाइरहन्थ्यो, त्यो थियो सोनामलाई भेटिन्छ कि भेटिँदैन भन्ने डर। जुन डर नोयोका निम्ति सबैभन्दा ठुलो डर थियो। त्यसै कुरालाई उपन्यासकार यसरी लेख्छन्- “खानेकुरा सकिन्छ भन्ने डर, शत्रुको गोलीको डर, भोकै मरिन्छ कि भन्ने डर तर सबैभन्दा ठुलो, नोयोको निम्ति पतिलाई नभेटिएला कि त्रासा” (कोविद, इ सं १९८७, पृ-१०१)।

तिब्बतबाट भागेका उपन्यासका सबै पात्राहरूका पीडा प्रायः एकै किसिमको देखिन्छ। चाहे आफ्नो आमाको इच्छा पुरा गर्न लहासा फर्केर जाने कामाको होस् वा चिनियाँ सेनाको गोलीको सिकार हुने सोनाम, हिलाङ्ग वा मेकामाको होस्। सबै परिस्थितिको चक्रवातमा फसेका पीडित पात्राहरू हुन् जसले देश र देशवासीको सुरक्षाहेतु आफ्नो प्राण गुमाएका छन्। उपन्यासका नारी पात्राहरू नोयो, लाक्पा र डोमाले बसाइँ सराइको यो पीडामय यात्रामा आफ्नो पति गुमाएका छन् भने अनेकौँ तिब्बती नारीहरू चिनियाँ सेनाको कामवासनाको सिकार बन्न पुगेका छन्। आफ्नो राष्ट्रमा विदेशी सेनाद्वारा गरिएको युद्धका कारण अशान्त बनेका तिब्बतीहरू शान्तिको खोजीमा भारतीय भूमिमा बसाइँ सरे पनि शान्ति भने पाएका छैनन्।

४ निष्कर्ष

प्रकाश कोविदकृत नोयो उपन्यासमा तिब्बतीहरूको बसाइँ सराइको पीडामय कथा पाइन्छ। चिनी सरकारको विस्तारवादी नीतिका चपेटमा परेर तिब्बतीहरू आफ्नो थातथलो छाडेर भारतीय भूमिमा शरण लिन बाध्य बनेका छन्। त्यसैले तिब्बतीहरूको बसाइँलाई बाध्यतामूलक बसाइँ सराइअन्तर्गत राख्न सकिन्छ। उपन्यासकी नायिका नोयोले गरेका वा भोगेका सङ्घर्ष सम्पूर्ण तिब्बतीहरूकै सङ्घर्षको कथा मान्न सकिन्छ। त्यसैले नोयोलाई तिब्बती शरणार्थीहरूकै प्रतिनिधि पात्र मान्न सकिन्छ। चिनी सेनाको तिब्बती विरोधी नीति, क्रियाकलाप, चिनी सेना र तिब्बती सेनामाझको युद्धजस्ता कुराहरूलाई विकर्षक तत्त्वका रूपमा हेर्न सकिन्छ। त्यसरी नै भारती भूमिमा रहेको शान्ति, शिक्षा, काम धन्धा जस्ता कुराहरूलाई आकर्षणकारी तत्त्वका रूपमा हेर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ

कोविद प्रकाश, इ सं १९८७, नोयो, वाराणसी, सरिता प्रकाशन

तिलारा, कुमारसिंह, इ सं १९९०, सामाजिक मनोविज्ञान, लखनऊ, प्रकाश केन्द्र

Hassan Mohamad Izhar, 2005, **Population Geography**, New Delhi, Rawat Publication

Labo Norbert, 2005, **Migration and Migrants**, New Delhi, Mohit Publication

Lee Everett S., 1966, 'A Theory of Migration',

<https://emigratecaportuguesa.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/04/1966-a-theory-of-migration.pdf>

Sarvottam Kumar, 2005, **Rural Male Out-Migration**, Delhi, Vista International Publishing House

Sperling Elliot, 2004, 'The Tibet-China Conflict: History and Polemics',

<https://www.jstor.org/stable/resrep06540>